

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ НА РИНКУ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ

У статті розглянуто особливості функціонування підприємств на ринках природних монополій. Визначено основні напрями державного регулювання природних монополій, можливості та обмеження монопольних структур та конкурентних фірм.

The article features the functioning of enterprises in the markets of natural monopolies. It is certain the basic features of functioning of the enterprises of natural monopolists, directions of state regulation of natural monopolies, opportunities and restrictions of exclusive structures and competitive firms.

Ключові слова: монополія, природна монополія, суб'єкти природних монополій, конкуренція, тарифи, ціна, монопольна влада.

Keywords: the monopoly, natural monopoly, subjects of natural monopolies, a competition, tariffs, the price, exclusive authority.

Трансформаційні процеси, які відбуваються в сучасній економіці спонукають більшість підприємств до швидкої адаптації, пов'язаної зі змінами у мікро- та макросередовищі, виникненням нових сфер економіки та гостротою економічного змагання. Конкурентні відносини як динамічний процес, що прискорює розвиток, безумовно, впливають на формування системи нових поглядів та способів у досягненні цілей. Та в економічній науці існує така специфічна категорія як природна монополія. Специфіка її існування вирізняється саме неефективністю або обмеженістю факторів конкуренції, а в деяких сферах діяльності її відсутністю з об'єктивних причин. Враховуючи цю обставину, ми спробуємо у даній статті дослідити характерні особливості функціонування суб'єктів природних монополій, зробити порівняльний аналіз можливостей та обмежень підприємств, що існують на даних ринках в умовах монополії та конкуренції.

Основою аналізу можуть слугувати наукові праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених як В. Базилевича, Г. Филюк, В. Венгер, А. Франчука, Р. Августина, О. Саприки, Н. Галазюк, М.Гниденка та ін. Їх роботи присвячені не тільки проблемам правового поля діяльності природних монополій та особливостям їх функціонування, а й вдосконаленню механізмів державного регулювання діяльності природних монополій.

Сфера природних монополій включає значну кількість видів господарської діяльності: передача та розподіл електричної енергії; транспортування речовин трубопроводами; залізничний транспорт, централізоване водопостачання та водовідведення; централізоване постачання теплової енергії; спеціалізовані послуги портів, аеропортів тощо. Перелік підприємств, які визнані суб'єктами природних монополій щодо загальнодержавного та регіональних ринків, а також їх

територіальних відділень складаються Антимонопольним комітетом України відповідно до його повноважень.

Перш ніж перейти до розгляду певних аспектів державного регулювання та визначення основних особливостей функціонування підприємств природно монопольних структур в умовах ринкових відносин, нагадаємо, що на сьогодні в Україні, за даними Антимонопольного комітету, існує 8 загальнодержавних та понад 1500 регіональних ринків природних монополій.

Таблиця 1. Перелік суб'єктів природних монополій на загальнодержавних ринках станом на 01.01.2012р.

	Вид економічної діяльності	Назва суб'єкта господарювання	Найменування товару (товарної групи)
1	2	3	4
1	Виробництво та розподіл електроенергії	Державне підприємство "Національна енергетична компанія "Укренерго"	передача електричної енергії магістральними та міждержавними електричними мережами
2	Наземний транспорт	Державна адміністрація залізничного транспорту України (Укрзалізниця) у складі: 6 залізниць та інші об'єднання, підприємства, установи і організації залізничного транспорту за переліком, визначеним Мінтрансв'язку України згідно з постановою Кабміну від 29 лютого 1996 р. № 262	послуги користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування
3	Діяльність трубопровідного транспорту з транспортування сирої нафти та нафтопродуктів	Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України" в особі Відкритого акціонерного товариства "Укртранснафта"	Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України" в особі Відкритого акціонерного товариства "Укртранснафта"
4	Діяльність трубопровідного транспорту з транспортування газу	Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України" в особі Дочірньої компанії "Укртрансгаз"	Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України" в особі Дочірньої компанії "Укртрансгаз"
5	Діяльність авіаційного пасажирського транспорту, підпорядкованого розкладу	Державне підприємство обслуговування повітряного руху України "Украерорух"	Державне підприємство обслуговування повітряного руху України "Украерорух"

1	2	3	4
6	Функціонування водної транспортної інфраструктури	Відкрите акціонерне товариство "Одеський припортовий завод"	Відкрите акціонерне товариство "Одеський припортовий завод"
7	Пошта та зв'язок	Українське державне підприємство поштового зв'язку "УКРПОШТА"	універсальні послуги поштового зв'язку
8	Зв'язок	Концерн РРТ	надання в користування технічних засобів мовлення

Джерело: Звіт АМКУ

Всього в Україні на регіональних ринках станом на 01.01.2012 р. діє 1588 суб'єктів природних монополій.

Таблиця 2. Кількість суб'єктів природних монополій на регіональних ринках станом на 01.01.2012р.

Назва області	Кількість суб'єктів природних монополій	Назва області	Кількість суб'єктів природних монополій
М. Київ	42	Львівська	76
Автономна республіка Крим	136	Миколаївська	60
М. Севастополь	12	Одеська	41
Вінницька	43	Полтавська	48
Волинська	45	Рівненська	41
Дніпропетровська	91	Сумська	131
Донецька	71	Тернопільська	43
Житомирська	65	Хмельницька	55
Закарпатська	30	Харківська	75
Запорізька	52	Херсонська	46
Івано-Франківська	58	Черкаська	75
Київська	107	Чернігівська	41
Кіровоградська	32	Чернівецька	28
Луганська	44	Всього по Україні	1588

Підрахунки проведено автором за даними АМКУ

Звернімо увагу на те, що перелік та кількість суб'єктів природних монополій може змінюватись в залежності від того, чи виконуються законодавчо установлені обов'язки суб'єктами природних монополій. В Законі України «Про природні монополії» чітко прописано, що суб'єкти природних монополій зобов'язані:

- дотримуватися встановленого порядку ціноутворення, стандартів і показників безпеки та якості товару, а також інших умов та правил здійснення підприємницької діяльності, визначених у ліцензіях на здійснення підприємницької діяльності у сферах природних монополій та на суміжних ринках;

- вести окремий бухгалтерський облік за кожним видом діяльності, що підлягає ліцензуванню;
- забезпечувати на недискримінаційних умовах реалізацію вироблених ними товарів споживачам, а також не чинити перешкод для реалізації угод між виробниками, що здійснюють діяльність на суміжних ринках та споживачами;
- надавати органам, які регулюють їх діяльність, документи та інформацію, необхідні для виконання цими органами своїх повноважень, в обсягах та у строки, встановлені відповідними органами;
- забезпечувати посадовим особам органів, які регулюють їх діяльність, доступ до документів та інформації, необхідних для здійснення цими органами своїх повноважень, а також до об'єктів, устаткування та земельних ділянок, що є у їх власності або у користуванні;
- надавати на вимогу органів місцевого самоврядування інформацію про наявні потужності із забезпечення об'єктів будівництва та інженерні мережі (споруди).

Також, суб'єкти природних монополій не можуть вчиняти дії, які призводять або можуть призвести до неможливості виробництва (реалізації) товарів, щодо яких здійснюється регулювання відповідно до цього Закону, або до заміни їх іншими товарами, не однаковими за споживчими характеристиками [1]. В іншому разі Антимонопольний комітет України має право наданими йому повноваженнями прийняти рішення про невключення певного підприємства до переліку суб'єктів природних монополістів. Так, у червні 2011 року АМКУ визнав, що положення про включення "Укртелекому" до переліку суб'єктів природних монополій на загальнодержавних ринках "місцевий телефонний зв'язок", "надання в користування каналів електрозв'язку" втратило силу. В АМКУ повідомили, що діяльність у сфері телекомунікацій вже більше не відноситься до сфери природних монополій [6].

Необхідно зазначити, що природні монополії приймають активну участь в усіх без винятку економічних процесах та мають вагомe загальнонаціональне значення в економічному розвитку країни. Про це свідчать результати аналізу статистичних даних. Наприклад, у 2010 році близько 16,5% ВВП України забезпечили підприємства, які функціонують на ринках природних монополій: у сфері транспорту і зв'язку частка валової доданої вартості становила 12,7%, у сфері розподілення електроенергії, газу та води 3,7% [10]. Варто наголосити й на тому, що продукція фірм-природних монополістів задовольняє першочергові потреби населення країни та впливає на діяльність інших учасників ринку, що не рідко відображається у порушенні їх законних прав та свобод. Тому одним з важливих завдань є визначення загальних особливостей існування підприємств природних монополістів та їх поведінку на ринку. На нашу думку, передусім слід виокремити:

- відсутність нормативно-правової бази;
- високий рівень зношеності основних фондів;
- застарілість технологій;

- свідоме зниження якості продукції та послуг суб'єктами ПМ;
- недосконалість чинного механізму державного регулювання цін та тарифів;
- високий рівень заборгованості споживачів;
- зловживання монопольною владою.

Зазначимо, що це далеко не повний перелік основних особливостей функціонування підприємств на ринку ПМ.

Ми вважаємо, що основною проблемою відсутності дієвої нормативно-правової бази є занадто політизований підхід у процесі регуляторної політики, оскільки часто рішення приймаються в інтересах самих монополістів, або окремих політичних об'єднань, а не в інтересах споживачів. До цього варто також додати, що наслідком високого рівня зношуваності основних фондів, які беруть безпосередню участь в обслуговуванні споживачів, а також застарілості технологій є надзвичайно низька якість продукції. Мало того, монополісти, як правило, свідомо занижують її з метою компенсації недоотриманих доходів та небажанням знижувати витрати. Невтішним є і той факт, що нестабільність та розбалансованість структури економіки значною мірою впливають на створення сприятливих умов для порушення суб'єктами господарювання економічних законів. Не підлягає сумніву і те, що відсутність конкуренції дає можливість господарюючим суб'єктам, що діють у сфері природних монополій, зловживати своїм домінуючим положенням на ринку, нав'язувати споживачам невідгідні умови підприємницької діяльності, перерозподіляти громадське багатство і отримувати монопольний прибуток [4]. Можливість такої поведінки суб'єктів природних монополій посилюється ще й тим, що в цьому випадку великим підприємствам протистоять істотно дрібніші і набагато менш організовані споживачі, тобто "ринкова влада" природних монополій і споживачів незрівнянна [4].

На сьогодні найбільш поширеними видами зловживань монопольним (домінуючим) становищем на ринку залишаються зловживання цінового характеру, а також порушення, наслідком яких є ущемлення інтересів інших суб'єктів господарювання чи споживачів. Найбільшу кількість таких порушень у 2010 році було зафіксовано на ринках житлово-комунального господарства (18,9 відсотка), паливно-енергетичного комплексу (17,9 відсотка) [3]. Гниденко М. у своїх дослідженнях акцентує увагу на тому, що саме ціни є одним з основних об'єктів державного регулювання, який являє собою економічний метод державного управління, є системою типових заходів законодавчого, виконавчого і контрольного характеру, що здійснюються відповідними державними органами та громадськими організаціями з метою стабілізації та пристосування існуючої соціально-економічної системи до постійно змінюваних умов [5]. Як зазначає Августин Р., основна мета державного регулювання полягає, в першу чергу, у захисті інтересів споживачів, в задоволенні потреб та забезпеченні їх якісними товарами чи послугами за прийнятними цінами [2,108].

Детальне ознайомлення з матеріалами звітності Антимонопольного комітету України за останні роки свідчить про те, що відсоток порушень, пов'язаних зі

зловживанням монопольним становищем хоч має динаміку до зниження, та все ж залишається високим.

Таблиця 3. Структура порушень законодавства «Про захист економічної конкуренції»

	Роки		
	2008	2009	2010
Загальна кількість правопорушень (прийнято рішення про застосування передбаченої законом відповідальності)	3234	3885	3271
З них, зловживання монопольним становищем	1310 (41%)	1477 (38%)	1063 (32%)

Розраховано за даними Антимонопольного комітету України [3]

До того ж, слід зауважити, що завищені тарифи на послуги природних монополій виступають стримуючим фактором розвитку виробництва в цілому. Більше того, як ми вже раніше згадували, незважаючи на істотне зростання тарифів, якість послуг, які надаються природними монополістами, залишається на дуже низькому рівні. А споживачі, не маючи вибору, змушені користуватися їх послугами. Іноді, ціни (тарифи) на окремі види послуг перевищують економічно обґрунтований рівень у рази.

Між тим, слід зазначити, що в Україні до цих пір у структурі природних монополій існують суб'єкти господарювання, які займають потенційно конкурентну нішу. Мова йде про те, що підрозділи, які справді є природними монополіями, не виділені із їх загальної структури як незалежні організації [8, 71]. Венгер В. у своїх дослідженнях наголошує на тому, що Україні доцільно використовувати досвід передових країн світу, в яких широкого поширення набула практика організаційного виокремлення діяльності суб'єктів природних монополій від суміжних ринків, що в свою чергу призвело до нових взаємовідносин з державою та до створення нових ринкових структур [9, 69]. З метою підвищення ефективності державного регулювання природних монополій автор говорить про необхідність розробки механізму визначення, так званого, природно монопольного ядра кожного суб'єкта господарювання, що існує на ринку природних монополій. Тобто, виокремлення немонопольних видів діяльності, які за своїми сутнісними характеристиками є конкурентними, від монопольних утворень [9, 72]. Ми цілком погоджуємося з такою думкою, оскільки в структурі природних монополій дійсно існує велика кількість підрозділів, які не відносяться до монопольного виробництва. Будучи реальними конкурентами на ринку такі підрозділи можуть стати ефективним фактором господарювання. Проводячи свої дослідження ми спробували визначити характерні ознаки поведінки на ринку монополії та конкурентної фірми (табл. 4).

Головною перевагою підприємств – природних монополістів, на відміну від конкурентної фірми, є економія на ефекті масштабу виробництва, оскільки природна монополія, це фірма чи підприємство, яке в змозі задовольнити весь ринковий попит на продукт з меншими витратами, ніж ті, які були б можливі, якби дві або більше фірм

поставляли таку саму кількість товару. Тому, конкуренція в цьому випадку просто недоцільна, оскільки вона призвела б до зростання середніх витрат, а отже, і до зростання ціни на одиницю продукції.

Таблиця 4. Характерні ознаки монополії та конкурентної фірми

Монополія	Конкурентна фірма
Наявність одного гравця	Безліч гравців на ринку
Приймає рішення щодо обсягу випуску і ціни	Визначає лише обсяг
Прибуток обмежується попитом споживачів	Прибуток обмежується ринковою ціною
Залежності між рівнем ціни та обсягом випуску не має	Пропозиція прямо залежить від рівня ринкової ціни

Розроблено автором

Наступною перевагою монополіста, яка впливає з попередньої, є і той факт, що перебуваючи на ринку у ролі «одного гравця», вони можуть приймати рішення не лише щодо обсягу продукції, а й щодо ціни на цю продукцію. Разом з тим, на відміну від конкурентної фірми, залежності між рівнем ціни та обсягом продукції не існує. Та врешті-решт, саме конкуренція являється найважливіший елементом ринкового механізму. Зауважимо, що суть конкуренції полягає у створенні таких умов на ринку, за яких покупець має безліч можливостей для придбання одного й того ж товару за найбільш прийнятною для нього ціною, а покупець, в свою чергу, для реалізації свого товару. На відміну від природно монополізованих ринків конкуренція сприяє розвитку науково-технічного прогресу. Монополісти не дуже схильні до залучення коштів в розвиток НТП, оскільки вони можуть отримати прибутки за рахунок зниження якості продукції та наданні послуг у неповному обсязі, за які, до речі, стягують плату. Та найбільш негативною є та обставина, що в силу недосконалості механізму державного регулювання цін та тарифів майже не можливо виявити дані порушення. До цього варто також додати, що одним з позитивних моментів діяльності конкуруючих фірм є покращання якості продукції й обслуговування споживачів. При цьому, кожен підприємець розуміє, що чим якіснішим буде його товар чи послуга, тим більше шансів їх продати, відповідно отримати більший прибуток. Та варто відзначити, що існують і негативні наслідки, до яких призводить конкуренція. Вона сприяє виникненню економічних криз, виступає важливим фактором монополізації економіки, створює умови для безробіття, інфляції та банкрутства підприємств. Тому, підводячи підсумки, можна зазначити, що ринок не може бути тільки монопольним, або тільки конкурентним. Завжди будуть існувати такі сектори в економіці, де конкуренція просто неможлива і недоцільна. Як пише відомий американський економіст П.Самуельсон в "Економіці", сучасна система є змішаною системою державного й приватного підприємництва, монополії і конкуренції [11].

Ми вважаємо, що основним завданням держави має стати реформування галузей, що функціонують на ринку природних монополій з метою чіткого

відокремлення з їх структури тих видів діяльності та тих підрозділів, які можуть функціонувати на ринку як самостійні конкурентоспроможні одиниці.

Література

1. Закон України «Про природні монополії» від 20.04.2000 р. №1682-III (із змін. та доп.)
2. Августин Р., Саприка О., Галазюк Н. Державне регулювання природних монополій: суть, завдання та методи // Науковий вісник НЛТУ України. –2010. – вип.20.3 – 107-114с.
3. Офіційний сайт Антимонопольного комітету України – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/>
4. Офіційний сайт Ukrainian European Perspective - – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.u-e-p.eu/analytics/2011/>
5. Гниденко М.Й. "Формування шляхів вдосконалення роботи органів державного контролю за цінами" <http://www.kds.org.ua/>
6. АМКУ каже, що "Укртелеком" вже не монополіст/ Економічна Правда/ – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2011/06/14/288980/>
7. Франчук А. Особливості механізму державного регулювання енергетики як природної монополії // Економіка та держава. 2009р.-№2-с. 77.
8. Базилевич В.Д., Филюк Г.М. Природні монополії: Монографія. – К.: – Знання. – 2006. – 367с.
9. Венгер В.В. Державне регулювання природних монополій в Україні: напрями вдосконалення // Економіка і прогнозування : Науково-аналітичний журнал. - 2006. - N3. - С. 65-80 . - ISSN 1605-7988
10. Офіційний сайт Державного комітету статистики України - [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
11. Самуэльсон П. Экономика – М., 1992 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://bibliotekar.ru/biznes-64/27.htm>